

30.1.2014

Tuomas Forsberg

SUOMEN ULKOPOLITIikka, KANSAINVÄLISEN POLITIIKAN TEORiat JA KYLMÄN SODAN PÄÄTTYMINEN

Kylmän sodan päättymisestä tulee kuluneeksi 25 vuotta. Se merkiksi myös Suomen ulkopoliitiikan murrosta, kun YYA-sopimuksen rajoittamasta puolueettomuuspolitiikasta siirryttiin vuonna 1995 EU-jäsenyyteen. Tämä murrosaika on jo pitkään ollut päätöksentekijöiden näkökulmasta ”historiaa” ja monet ovat siitä jo kirjoittaneetkin. Kun tuon ajan arkistot avautuvat, antaa se tutkijoille ainutlaatuisen mahdollisuuden valottaa ja ymmärtää tuota muutosta. Voimmeko me pian kylmän sodan historioitsijaa John Lewis Gaddisia siteeraten itsevarmasti sanoa, ”we now know”, nyt me tiedämme, miten kaikki muuttui?ⁱ

Kylmän sodan päättymisestä ja Suomen ulkopoliitiikasta on käyty ja käydään jatkossakin erilaisia tulkinnallisia väittelyjä niin poliitikkojen kuin historioitsijoidenkin kesken. Kylmän sodan päättymisen murroksesta tulee varmasti sisällissotaan, talvi- ja jatkosotiin sekä Kekkonen ajan kriiseihin verrattavissa oleva ajanjakso Suomen historiassa, sillä tuolloin tehdyt ratkaisut olivat vaikutuksiltaan merkittäviä ja pitkäaikaisia. Olennaista näissä keskusteluissa on se, kuinka paljon valinnan vapautta päätöksentekijöillä lopulta oli ja mitä he oikeastaan tiesivät tehdessään päätöksiä tai millä perusteella ylipäätään he ratkaisunsa tekivät.

Kaksikymmentäviisi vuotta myöhemmin tiedämme, ainakin osittain, mihin kaikki johti, mutta arkistoja tutkimalla voidaan myös vastata paremmin kysymyksiin ”miten” ja ehkä myös ”miksi”. Mitä me siis arkistojen avauduttua voisimme tietää Suomen ulkopoliitiikasta ja sen murroksesta enemmän ja paremmin kuin nyt? Kun kaksikymmentä vuotta sitten kirjoitimme kirjaa *Johdatus Suomen ulkopoliitiikkaan* (joka enää ei olekaan oppikirja vaan ennemminkin dokumentti tuon ajan ajattelusta) Suomen ulkopoliitiikan muutoksesta, oli sitä helppo selittää muutoksilla voimasuhteissa.ⁱⁱ Venäjä oli heikentynyt, Euroopan merkitys taas kasvanut, siispä Suomen ulkopoliitiikan eurooppalainen orientaatio. Tätä peruslähtökohtaa Suomen ulkopoliitiikan murrosvaiheen ymmärtämiseksi ei ole varmasti syytä romuttaa kokonaan, mutta sen täydentämiseksi tarvitaan psykologisia teorioita ja lähestymistapoja (itse asiassa kirjassa ei valtasuhteiden muutosta pidetty deterministisenä vaan siinä jopa ennakoita tätä projektia toteamalla siinä omaksutun lähestymistavan rajoitteet ja psykologisen tutkimuksen tarve). Olosuhteiden muutos aiheuttaa harvoin itsessään mitään, vaan olennaista on se, miten muutos havainnoidaan ja ymmärretään. Ei ole itsestään selvää, missä vaiheessa tajuttiin se, kuinka isosta muutoksesta oli kyse ja mitä siitä seuraisi Suomen ulkopoliittiselle toimintalinjalle. Ulkopoliittiset päätöksentekijät – kuten ihmiset yleensäkin – ovat hitaita muuttamaan mieltään. Siksi näitä sisäisiä prosesseja on tarkasteltava tarkemmin: toivon mukaan arkistoaineisto yhdistettynä haastatteluihin ja muuhun materiaaliin antaa ainakin joitakin vastauksia.

Päätökset ja usein myös niiden julkiset perustelut tiedetään jo omana aikanaan, mutta muistelmakirjallisuuden ja vieläkin luotettavammin arkistojen perusteella voidaan saada selville jotain tiedon muodostumisesta, välittymisestä ja vaikutuksesta; informaation muuttumisesta tiedoksi ja tiedon muuttumisesta toiminnaksi. Jo pelkästään tarkempi kuva siitä, mistä suunnasta merkittävät ja ajattelutapaa muuttava tieto tuli, on mielenkiintoinen lisä olemassa oleviin käsityksiin kylmän sodan päättymisestä. Tiedon tuottajia ja välittäjiä päätöksentekijöille on monia: ulkoministeriö ja diplomaattinen

verkosto, tiedustelupalvelut, muiden maiden johtajat ja diplomaatit, puoluekanavat, tutkijat, lehdistö ja tiedotusvälineet, ja monet muut osin sattumanvaraiset lähteet.

Vaikka emme tässä vaiheessa pyrikään vertailemaan Suomea muiden valtioiden kanssa, voimme silti jäljittää prosesseja ja vertailla Suomen päätöksentekoa ja suhtautumista erilaisiin tapahtumasarjoihin ja muutoksiin kylmän sodan päättyessä ja sen jälkeen. Näitä olivat ainakin: asevalvontaneuvottelujen nopea eteneminen suurvaltojen välillä, Itä-Euroopan vallanvaihdot ja Saksojen yhdistyminen, Baltian maiden itsenäistyminen ja Neuvostoliiton hajoaminen, Euroopan integraation kiihtyminen ja Maastrichtin sopimuksen solmiminen, Jugoslavian hajoaminen ja siihen liittyvät sodat sekä Euroopan ulkopuolella ainakin Etelä-Afrikan apartheidin purkautuminen ja vallanvaihdos.

Tarkastelemalla näitä prosesseja voimme samalla soveltaa, tarkentaa ja haastaa erilaisia psykologisia teorioita kansainvälisten suhteiden ja ulkopoliittikan tutkimuksessa. Ulkopoliittika-analyysin uusi nousu, mistä institutionaalisina merkkeinä voidaan pitää vuonna 2006 perustettua *Foreign Policy Analysis* –kausijulkaisua sekä useampia uusia oppikirjoja, tarjoaa koko joukon keskitason teorioita, joiden avulla voidaan lähestyä Suomen ulkopoliittikkaa tavalla, jota ei ole vuosikausiin tai oikeastaan juuri koskaan tehty. Psykologisesta tutkimuksesta, jossa tällaisia erilaisia vinoumia ja heuristiikkoja on käsitelty käy ehkä parhaana esimerkkinä Nobel-palkittu Daniel Kahnemanin yksin ja yhdessä Amos Tverskyn kanssa tunnetuksi tekemät teoriat, kuten prospektiteoria.ⁱⁱⁱ Kansainvälisessä politiikassa perustavana pidetään Robert Jervisin tuotantoa.^{iv} Me emme voi olettaa, että Mariankadulla ja Merikasarmilla tehdyt päätökset olisivat olleet kaikessa suhteessa ”rationaalisia” parhaiden ratkaisujen tekemistä olemassa olevan tiedon varassa vaan meidän on nähtävä päätöksenteko inhimillisessä valossa kaikkine puutteineen ja sekavuuksineen mutta myös intuitioineen ja luovine innovaatioineen. Tarkoitus on siis tarkastella kognitiivisia ja affektiivisia ryhmädynamiikan tuomia vaikutuksia ulkopoliittiselle päätöksenteolle.

Mahdollisia teoreettisesti ladattuja lähestymistapoja on monia, joita voidaan hyödyntää ”ideografisella” tavalla ilman, että tarkoituksena olisi pyrkiä mihinkään yleistettävään tietoon. Ne kuitenkin auttavat systematisoimaan ja tarkentamaan kuvaa suomalaisesta ulkopoliittisesta päätöksenteosta kylmän sodan päättyessä ja sen jälkeen. Tiedon muodostumiseen ja välittymiseen voidaan soveltaa ajatuksia päämies-agentti –malleista, transgovernmentaalisista verkostoista, episteemisistä yhteisöisöistä tai tiedotusvälineiden kehystysvaikutuksesta. Psykologisen tutkimuksen osalta voidaan saada tarkennuksia tuon ajan päätöksentekijöiden uskomusjärjestelmiin ja niiden merkitykseen.

Voidaan myös esittää erilaisia hypoteeseja teorioiden avulla ja pyrkiä ”nomoteettiseen” tietoon – kehittämään yleisempiä teorioita päätöksenteon luonteesta. Ensinnäkin, kuinka pitkälle kysymys oli siitä, että maailma tulkittiin samasta näkökulmasta kuin ennenkin, jolloin muutos jäi huomaamatta. Voidaanko löytää viitteitä vahvistusvinoumasta (”confirmation bias”)?^v Tyypillisesti se ehkä ilmenee siten, että nähdään sitä, mitä halutaankin nähdä (eli ”wishful thinking”). Toisaalta kylmän sodan päättymisessä muutosta ei aina haluttu nähdä tai kyetty näkemään, vaikka se olisi ollut Suomelle myönteinen. Vaikutusvaltaisen diplomaatin Jaakko Blombergin muistelma- tai oikeastaan historiikirja näistä vuosista kertoo jo paljon otsikonkin tasolla: *Vakauden kaipuu* – ei siis ”vapauden kaipuu”, mikä olisi voinut olla vastaavan kirjan otsikko Itä-Euroopassa.^{vi} Vertaillen voidaan kysyä, oliko muutos helpompi hyväksyä aseidenriisunnassa ja Etelä-Afrikan osalta, joissa sen suunta näytti tukevan Suomen ulkopoliittikan peruslinjauksia kuin esimerkiksi Baltian maiden itsenäistymisen ja Euroopan integraation osalta. Havaittiinko jälkimmäiset muutokset myöhemmin, koska ne haastoivat Suomen ulkopoliittikan keskeisiä opinkappaleita, kuten puolueettomuuden ihanteen?

Toinen mielenkiintoinen aihe on analogioiden käyttö ulkopoliittisessa päätöksenteossa. Tästäkin Jervis kirjoittaa, mutta tunnettu on myös Yuen Foong Khongin kirja analogioista Vietnamin sotaa koskeneessa päätöksenteossa.^{vii} Suomen osalta voidaan kysyä, kuinka vahvasti talvisodan kokemukset yksin jäämisestä vielä ohjasivat Suomen politiikkaa ja poliittisia valintoja 50 vuotta myöhemmin. Mitä vaihtoehtoisia analogioita ehkä käytettiin? Ainakin Napoleonin sodista ja vuoden 1809 Tilsitin sopimuksesta tsaari Aleksanteri I:n ja Napoleonin välillä puhuttiin talvisodan lisäksi. Myös kylmän sodan aikaiset kriisit tunnettiin, mutta millaisia analogioita ne tarjosivat? Käytettiinkö historiallisia vertauksia vain oikeuttamaan valintoja vai vaikuttivatko omaksutut analogiat suoraan näihin valintoihin? Tässä yhteydessä kognitiivisen teorian käsitteitä käyttäen voidaan puhua saatavuus-heuristiikasta eli sovelletaanko niitä analogioita ja malleja, jotka ensimmäiseksi tulevat mieleen, vaikka ne eivät olisikaan kaikkein sopivimpia?

Kolmas mahdollinen kysymys koskee niin sanotun ryhmäajattelun (groupthink) merkitystä – opiskelijat ovat ristineet tämän ”joukossa tyhmyys tiivisty” -teoriaksi.^{viii} Suomen ulkopoliitiikkaa on varsinkin kylmän sodan ajalta pidetty konsensukseen perustuvana. Siinä oli omat etunsa, koska se saattoi näyttäytyä vahvuutena, mutta toisaalta joudutaan kysymään, kuinka vahvasti tämä konsensus toimi itesesensuurin lailla sulkien pois eriävät mielipiteet ja käsitykset. Miten näihin eriäviin mielipiteisiin suhtauduttiin? Kuka niitä sai esittää ja kuka ei? Ilmiö tunnetaan ja sen olemassaolon todistaminen ei varmasti olisi mikään isompi uutinen, mutta tarkentavaa tietoa olisi hyvä saada siihen, missä laajuudessa ja muodossa tai missä suhteessa erityisesti ryhmäajattelulla oli merkitystä etenkin ihan keskeisten ulkopoliittisten päätösten osalta. Milloin Koivisto oli yksilönä ratkaisevassa asemassa vai tehtiinkö keskeiset ratkaisut ryhmässä? Ryhmäajattelun eräs keskeinen oletus on, että se johtaa huonoihin päätöksiin: arvottomatta Suomen ulkopoliitiikan päätöksiä kylmän sodan päättyessä tässä vaiheessa sen enempää, voidaan myös kysyä, miksi ryhmäajattelua mahdollisesti ei ilmennyt tai miksi se ei johtanut huonoihin päätöksiin, vaikka sen olemassaolon rakenteelliset edellytykset – homogeeninen päätöksenteon ryhmä, joka kokee sisäistä yhteen kuulumuutta ja pitää omia kykyjään ulkopuolisia parempina – useimmiten täytyivät.

Tutkimuksessa käytettäviä teorioita ei tietenkään ole syytä etukäteen rajata vain joihinkin etukäteen valikoituihin hypoteeseihin ja niiden testaamiseen. Nämä kolme esimerkkiä psykologisista teorioista riittänevät tässä antamaan jonkinlaisen käsityksen tutkimuksen mahdollisista suunnista. On annettava tilaa myös sille, että aineistosta nousee uusia ja yllättäviäkin teoreettisia aihioita. Monet edellä mainituista teorioista ovat nimenomaan syntyneet aineistolähtöisesti. Tosin tätä ajatusta aineistosta nousevista teorioista voidaan myös kritisoida. Esimerkiksi Derek Beach kritisoi ryhmäajattelu-teorian isää Irving Janisia siitä, että tämä sanoo aineiston herättäneen hänessä ajatuksen ryhmäajattelusta, mutta ei kerro tarkemmin miten.^{ix}

Lopuksi on vielä syytä muistuttaa siitä, että vaikka sovellammekin Suomen ulkopoliitiikkaan psykologisia teorioita, tarkoitus ei ole tulkita historiaa henkilökeskeisesti. Henkilöt eivät tässä ole olennaisia vaan prosessit. Henkilöt jättävät tehtävänsä ja kuolevat, mutta prosessit jäävät ja vaikuttavat. Niistä pitää voida oppia tulevaisuutta varten.

ⁱ John Lewis Gaddis, *We Now Know: Rethinking Cold War History*. Oxford: Oxford University Press, 1997.

ⁱⁱ Tuomas Forsberg – Tapani Vaahtoranta, toim: *Johdatus Suomen ulkopoliitiikkaan*. Kylmästä sodasta uuteen maailmanjärjestykseen. Helsinki: Gaudeamus, 1993.

ⁱⁱⁱ Daniel Kahneman, *Thinking, Fast and Slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011.

^{iv} Robert Jervis, *Perception and Misperception in International Relations*. Princeton: Princeton University Press, 1976.

^v Steve Yetiv, *National Security Through Cockeyed Lens: How Cognitive Bias Impacts U.S. Foreign Policy*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2013.

^{vi} Jaakko Blomberg, *Vakauden kaipuu*. Helsinki: WSOY, 2011.

^{vii} Yuen Foong Khong, *Analogies at War: Korea, Munich, Dien Bien Phu, and the Vietnam Decisions of 1965*. Princeton: Princeton University Press, 1992.

^{viii} Irving Janis, *Victims of Groupthink: A Psychological Study of Foreign-Policy Decisions and Fiascoes*. Boston: Houghton 1972.

^{ix} Derek Beach, *Analyzing Foreign Policy*. Basingstoke: Palgrave MacMillan 2012.